

گزیده عکس‌های تاریخی حرم مطهر امام رضا علیه السلام و مشهد

موجود در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها
و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

به کوشش بهزاد نعمتی
با همکاری مهدی حسامی

نعمتی، بهزاد، ۱۳۵۳ -

گزیده عکس‌های تاریخی حرم مطهر امام رضا (ع) و مشهد: موجود در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی / به کوشش بهزاد نعمتی، با همکاری مهدی حسامی. - مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی ۱۳۹۵.

ISBN 978-600-06-0070-9

۳۲۴ ص.

کتابنامه ۳۱۷ - ۳۱۹.

نمایه.

۱. آستان قدس رضوی - عکس‌ها. ۲. مشهد - عکس‌ها الف. حسامی، مهدی، ۱۳۵۲ - گردآورنده. ب. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ج. عنوان.

۹۵۵ / ۸۲۲۳

DSR ۲۱۲۱ / ش ۸۹۵ / ۲۱۱

۴۲۳۴۵۳۱

کتابخانه ی مهدی اسلامی ایران

گزیده عکس‌های تاریخی حرم مطهر امام رضا (ع) و مشهد

موجود در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

به کوشش بهزاد نعمتی

با همکاری مهدی حسامی

ویراستار: سیدجلال قیامی میرحسینی

آرایش صفحات: علی برهانی

چاپ اول ۱۳۹۵ / ۵۰۰ نسخه وزیری / قیمت ۱۳۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهش‌های اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

پیش‌نوشت	۷
مقدمه	۹
فصل یکم: حرم مطهر	۱۵
آرامگاه شیخ بهایی	۱۲۹
ایوان جنوبی صحن نو (ایوان آشپزخانه خ. م. / ایوان ساعت)	۱۲۹
ایوان شرقی صحن کهنه (ایوان نقاره‌خانه)	۱۳۰
ایوان شمالی صحن کهنه (ایوان عباسی)	۱۳۱
ایوان شمالی صحن نو (ایوان تلگراف‌خانه)	۱۳۱
ایوان غربی صحن کهنه (ایوان زیر ساعت)	۱۳۲
بازار و سرای وزیر نظام	۱۳۳
بست بالاخیابان	۱۳۴
بست پایین خیابان	۱۳۵
پنجره فولاد	۱۳۶
دارالسیاده	۱۳۷
دارالضیافه	۱۳۷
در پیش روی مبارک	۱۳۸
سقّاخانه صحن کهنه (سقّاخانه اسماعیل طلایی)	۱۳۸
سقّاخانه صحن نو	۱۳۹
صحن کهنه (صحن عتیق)	۱۳۹
صحن موزه (صحن پهلوی)	۱۴۱
صحن نو (صحن جدید)	۱۴۲
ضريح مطهر	۱۴۳
کتابخانه مبارکه	۱۴۴

۱۴۴	کتبده الله‌وردی خان
۱۴۵	کتبده مظفر
۱۴۶	مدرسه بالاسر
۱۴۷	مدرسه پریرزاد
۱۴۸	مدرسه حاج حسن (بهزادیه)
۱۴۸	مدرسه خیرات خان
۱۴۹	مدرسه دو در
۱۵۰	مدرسه میرزا جعفر
۱۵۰	مسجد گوهرشاد
۱۵۱	مکان سرای حضرت

فصل سوم: مشرب

۲۰۸	آرامگاه شیخ جبرئیل
۲۰۸	بازار زنجیر
۲۰۹	بازار حضرتی
۲۰۹	بازار رضا
۲۱۰	باغ رضوان
۲۱۱	بالا خیابان (خیابان آیه الله شیرازی)
۲۱۲	بیر پالان دوز
۲۱۳	چهارطبقه پایین خیابان
۲۱۳	خیابان تهران (امام رضا (ع))
۲۱۴	خیابان طبرسی
۲۱۵	فلکه آب (بیت المقدس)
۲۱۶	فلکه حضرت
۲۱۷	قبرستان عیدگاه
۲۱۸	قبرستان قتلگاه
۲۱۸	مدرسه باقریه (سمعیه)
۲۱۹	مهمان‌خانه توس (درمانگاه آستان قدس)
۲۱۹	مهمان‌سرای عزیززاده

فصل سوم: مشرب

۲۵۷	آپارتمان‌های مرتفع
۲۵۷	آرامگاه نادرشاه
۲۵۸	ارگ مشهد
۲۵۹	باغ ملک آباد

۲۶۰	باغ ملی
۲۶۰	بیمارستان شاه رضا (امام رضا علیه السلام)
۲۶۱	چهار طبقه
۲۶۲	خیابان ارگ (امام خمینی) و ساختمان‌های دولتی آن
۲۶۳	خیابان خسروی (شهید دیالمه)
۲۶۳	دبیرستان شاه‌رضا
۲۶۴	قلعه ضد (پانزده خرداد)
۲۶۵	گنبد سبز
۲۶۵	میدان شاه / میدان مجسمه (شهدا)

فصل چهارم: ورزشگاه

۳۰۵	آرامگاه فر رسی
۳۰۶	آرامگاه میرزا ابراهیم رضوی
۳۰۶	بند طرق
۳۰۶	بند گلستان
۳۰۷	پل کشف‌رود
۳۰۸	چشمه‌گیلاس
۳۰۹	خواجه اباصلت
۳۰۹	خواجه ربیع
۳۱۰	فرودگاه مشهد
۳۱۱	قلعه پاژ
۳۱۱	کوهسنگی
۳۱۲	مصلای طرق
۳۱۳	مصلای مشهد
۳۱۳	وکیل آباد
۳۱۴	هارونیه
۳۱۴	یخدانی در پیرامون مشهد

۳۱۷	منابع و مآخذ
۳۲۱	نمایه

پیش‌نوشت

السلام علی غه ، اللهفان و من صارت به أرض خراسان، خراسان.

جناب شیخ صدوق رحمه الله در کتاب شریف *من لا یحضره الفقیه* حدیثی از امام هشتم علیه السلام نقل می‌کند به این مضمون که در سرزمین خراسان بقعه‌ای است و زمانی خواهد رسید که محل آمد و شد فرشتگان قرار می‌گیرد و زیارت پیوسته دسته‌ای از ملائکه نازل می‌شوند و دسته‌ای صعود می‌کنند. از حضرت علیه السلام سؤال شد: امام بقعه است که این‌گونه خواهد شد؟ امام فرمود: زمین توس (محل خاکسپاری من) خداوند را باغی از باغ‌های بهشت است و هر کس مرا در آن بقعه زیارت کند مانند کسی است که رسول خدا صلی الله علیه و آله را زیارت کرده و خداوند تبارک و تعالی برای او ثواب هزار حج مبرور و هزار عمره مقبله و هزار راهد کرد و من و پدرانم در روز قیامت شفیعان او خواهیم بود.^۱

تردیدی نیست که برخی از مکان‌ها و زمان‌ها از شرافت و رفاهیت برخوردارند. درباره شب قدر قرآن می‌فرماید از هزار ماه برتر است. همچنین درباره شرافت و فضیلت زمین مکه و مسجد الحرام و کعبه و نیز کربلا، روایت‌های فراوانی موجود است.

در اینکه آیا شرافت و قداست زمان‌ها و مکان‌ها ذاتی است یا به رخدادی مربوط به آن بستگی دارد، اختلاف نظر است، هر چند احتمال دوم، قوی‌تر به نظر می‌رسد. با این اساس، شرافت شب قدر به نزول قرآن در آن است و شرافت مکه و مسجد الحرام به قرار گرفتن خانه خدا در آن و مقرر کردن انجام مناسک حج در آن است. اگر چه شرایط اقلیمی و موقعیت جغرافیایی و آب و هوایی به ظاهر موجب برتری مکان‌ها می‌شود، ولی این برتری، ظاهری است و نه معنوی و حقیقی. به علاوه به تعبیر امام علی علیه السلام: «خداوند خانه خود را در سنگ‌لاخ‌ترین مکان‌ها و بی‌گیاه‌ترین زمین‌ها قرار داد».^۲

۱. من لا یحضره الفقیه، ۵۸۵/۲.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲ (قاصعه).

و به تعبیر قرآن، «در سرزمینی که قابل زراعت نیست»^۱.

پس شرافت کعبه به این است که خداوند آن را خانه خود قرار داده و شرافت کربلا به رخداد مهم و حماسه بزرگ عاشورا در آن است؛ حماسه‌ای که امام حسین (ع) در راه خدا و برای احیای دین الهی و رهایی انسان از ذلت و ستم‌پذیری آفرید.

سرزمین توس که پس از شهادت امام رضا (ع) در آن به مشهدالرضا مشهور شده است، به اعتبار مضجع نورانی آن حضرت از فضیلت و قداست ویژه‌ای برخوردار شده است و این قداست را از حضور ولی خدا و مرقد حجت خدا یافته و ولی خدا، عبد صالح اوست که جانش کنده از عشق الهی است و برای دین خدا و هدایت بندگان خدا مجاهدت کرده است؛ چنانکه در زیارت امین الله می‌خوانیم: «اشهد انک جاهدت فی الله حق جهاده و عملت بکتابه رابعت شکر نبيه»؛ گواهی می‌دهم که تو در راه خدا به شایستگی جهاد کردی و به کتاب خدا عمل کردی و راست و روش پیامبر پیروی کردی.

این تلاش و مساعیلت که با الهام بخشی همراه است، موجب شده دل‌های انسان‌های با ایمان و شیفتگی و دل‌خواه ولایت الهیه به سوی این مزار مقدس جلب شود.

زیارت با مفهوم که در فرهنگ اسلامی دارد «آهنگ حضور در محضر امام، به منظور تکریم او و انس با او و بهره‌مند شدن از آهنگ و معارف و اخلاق و روش او» عامل مهمی در رشد و بالندگی تمدن در شکل‌های گوناگون است. علم و دانش، هنر و معماری، اخلاق و معنویت و سیاست، و دیگر عناصر تمدنی در پرتو چنین حقیقتی بالنده شده و امروزه مشهد را به پایتخت معنوی ایران اسلامی تبدیل کرده است. اینجاست که باید گفت:

السلام علی غوث اللهفان و من صارت بأرض خراسان، خراسان.

سلام بر فریادرس بیچارگان و آن که به برکت او سرزمین خراسان، خراسان شد.

کتاب حاضر، سیر تاریخی شکل‌گیری مشهد و حرم مطهر است و این فرایند تمدنی را در آینه عکس‌هایی که در طول تاریخ گرفته شده و در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود به تصویر کشیده است. امید آنکه این اثر مورد استفاده شیفتگان بارگاه منور رضوی قرار گیرد.

مدی شریعتی تبار

مدیر عامل بنیاد پژوهش‌های اسلامی

مقدمه

مشهد، کانون شهر مذهبی ایران و جهان تشیع، تاریخی ۱۲۰۰ ساله دارد. این شهر که در ابتدای سده سوم هجری، دهکده‌ای کوچک در منطقه توس و مدفن حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) امام هشتم شیعیان بود، به تدریج و از سده چهارم هجری به بعد گسترده شد؛ با رویکرد روزافزون شیعیان به آن رونق یافت و در سده نهم هجری و دور بیماری، شهری به نسبت مهم گردید. از سده دهم هجری، با دگرگونی‌های بنیادی که در جامعه ایران دوره صفوی رخ داد، تشیع دین رسمی کشور شد و در این میان، مشهد نقش بسیار مهم پیدا کرد. از آن زمان تاکنون، مشهد یکی از شهرهای تأثیرگذار ایران بوده که حضوری پررنگ در تاریخ چند سده گذشته این سرزمین داشته است. از طرف دیگر، نوگرایی و توسعه در دوران معاصر و تغییرهای پرشتاب سده اخیر، رتبه ویژه خود را در شهر مشهد گذاشته و بافت فشرده شهری را، به ویژه در حرم امام رضا (علیه السلام)، متأثر کرده است. این تغییرها، چه در پیرامون حرم و چه در داخل آن، با سرعت روی داد؛ به گونه‌ای که در ثبت و ضبط این دگرگونی‌ها، پرسش‌ها و ابهام‌ها کم نیست. تغییرها در بناهای تاریخی و تلاش برای مرمت آن‌ها، خیابان‌کشی‌ها، ایجاد فضاهای تازه شهری و زیارتی در حرم، دونوبت تخریب گسترده بافت پیرامون حرم و پدید آمدن تأسیسات و ساختمان‌های تازه در این محدوده، ابهام‌های زیادی را پیش‌رو قرار داده که در این میان، عکس‌ها از بهترین اسناد تاریخی برای پی‌جویی و مستندسازی رویدادهای مربوط و رفع ابهام‌هاست.

با توجه به اهمیت اسناد تصویری، انتشار عکس‌های مرکز اسناد با تدوین کتاب «گزیده عکس‌های تاریخی موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی» در دستور کار کتابخانه قرار گرفت و در گام نخست، گزیده‌ای از عکس‌های رجال در سال ۱۳۸۴، منتشر شد. گام بعدی، اثر حاضر است که به بناها و مکان‌ها اختصاص دارد. در این کار، ۳۵۹ تصویر در هشتاد عنوان برگزیده شده است. این تصویرها از میان حدود بیست هزار عکس موجود در بایگانی، در چند مرحله برگزیده شده است.

رای تدوین این اثر، تمامی تصویرهای موجود در بایگانی، به جز مجموعه‌هایی که همگی عکس‌های اشخاص است، و نیز مجموعه‌هایی که شامل عکس‌های پس از انقلاب اسلامی است، بررسی و از میان آن‌ها، حدود دو هزار تصویر از بناها و بناهای مشهد و حومه انتخاب شد. با بازبینی و بررسی بیشتر، این عکس‌ها به ۱۰۰ درصد و سپس به ۳۶۰ تصویر رسید. تغییر، جای‌گزینی و حذف و افزودن عکس‌ها با تأیید صمیمانه همکار گرامی، جناب آقای حسامی تا آخرین روزها ادامه یافت. در آغاز این طرح، سرکار خانم الهه محبوب همراه بودند و حتی گزینش نخستین عکس‌ها با همکاری ایشان انجام شد، اما به دلیل مشغله اداری و پژوهشی ایشان، تداوم به‌دنبال آمد. پس از تدوین نخست، با نظر کارفرما، تعداد عکس‌ها به ۲۳۷ عنوان کاهش یافت و برخی تصویرهای کم‌اهمیت حذف شد.

در مرحله بعد، عکس‌های برگزیده موضوع‌بندی گردید. در یک دسته‌بندی کلی و براساس توزیع مکانی، چهار عنوان، شامل ۱- مجموعه حرم مدینه - پیرامون حرم مطهر - ۳- شهر مشهد ۴- حومه شهر مشهد پدید آمد و تصویرها در ذیل این چهار عنوان مرتب شد. بسته به موجودی بایگانی و اهمیت موضوع و ارزش عکس‌ها، در برخی عناوین، تنها یک عکس و در برخی دیگر چند عکس قرار گرفت.

جلد نخست گردیده عکس‌های تاریخی که پیش‌تر منتشر شده، براساس آلبوم‌ها تنظیم گردیده، اما جلد دوم براساس چهار محور مکانی مرتب شده است؛ زیرا عکس‌های مربوط به مکان‌ها از آلبوم‌ها و مجموعه‌های بسیار متنوعی

انتخاب شده است، که پیشینه برخی از آن‌ها به درستی روشن نیست و دسته‌بندی براساس آلبوم را ممکن نمی‌سازد. علاوه براین، ارائه آن‌ها براساس موقعیت جغرافیایی، به ویژه موضوع حرم مطهر و پیرامون آن، هماهنگی بیشتری پدید می‌آورد.

همچنین در کتاب پیشین، هر عکس، توضیح و یادداشت خاص خود را داشت؛ اما در اثر حاضر، این کار میسر نبود؛ چون بسیاری از عکس‌ها از نظر پیشینه مکان یا بنا شرح و توضیح دارند و در صورتی که برای هر عکس یادداشتی جداگانه تهیه می‌گردید، عمده این‌ها شبیه یکدیگر و تکراری می‌شد. به عنوان مثال، از سقاخانه صحن کهنه چندین عکس آمده است که اگر قرار بود برای هر کدام یک توضیح جداگانه نوشته می‌شد، حاصل کار چندین بار تکرار تاریخچه این سازه مشهور صحن کهنه بود؛ به اضافه دویاسه جمله در شرح خود عکس. به همین دلیل، نحوه تدوین آن کار در قیاس با اثر پیشین کمی متفاوت شده است.

نکته دیگر، مربوط به نام مکان‌هاست. با توجه به قدیمی بودن عکس‌ها و اهمیت نام‌های گذشته آن‌ها؛ در براساس همان نام یا نام‌های تاریخی تنظیم گردید؛ اما در هر عنوان و یادداشت، نام کنونی‌اش نیز آمده تا خواننده ناآشنا، بتواند آن‌ها را با هم تطبیق دهد.

در این کار نیز مانند جلد یکم، کوشیده‌ایم یادداشت‌ها را به اختصار تنظیم شود. هدف این بوده که اسناد تصویری موجود منتشر است. دسترسی همگان به آن فراهم گردد. بنابراین، انجام یک کار تحقیقی و گردآوری ادوات جامع و مانع درباره تصویرها جزو هدف‌های تدوین این کتاب نبوده است.

عکس‌ها گاه خبری ناشنیده از یک بنا را بیان می‌کنند. برخی از آن‌ها نکته‌ای خاص درباره موضوعی دارد که پیش‌تر ذکر نشده است؛ مثلاً تصویرش ۲۷۴۶۸ که ذیل عنوان «بست پایین خیابان» آمده، برج ساعت بالای ایوان شرقی صحن نو (صحن آزادی کنونی) را نشان می‌دهد که در آثار تحقیقی معاصر، اشاره‌ای به آن نیست. تصویرش ۱۹۲۴۴، که در عنوان «ایوان شرقی صحن کهنه» قرار گرفته،

ساختمان نقاره‌خانه قدیم را از نزدیک و با جزئیات، اندکی پیش از تخریب در دوره پهلوی دوم می‌نمایاند. در تصویرش ۷۵۷۰، با عنوان «ایوان شمالی صحن کهنه»، برج ساعت ایوان عباسی - که کمتر چیزی درباره آن شنیده‌ایم - به چشم می‌خورد. نیز تعمیرهای حرم در دوره‌های گوناگون که عکس‌های متعددی از آن‌ها در این مجموعه وجود دارد؛ مثلاً دوره طولانی تعمیرهای مسجد گوهرشاد در دهه چهل و پنجاه خورشیدی، به خوبی در تعداد زیادی از عکس‌های این مجموعه نمودار است.

با توجه به اینکه عکس‌های موجود در بایگانی به صورت آلبوم نگه‌داری نمی‌شود، تخصیص نام عکاس و تاریخ دقیق بسیاری از آن‌ها، کاری بسیار دشوار و گاه ناممکن است. نیز در برخی موارد، تاریخ احتمالی که پیش‌تر تعیین شده، با داده‌های تاریخی نمی‌خواند. به همین دلیل، همه عکس‌ها تاریخ و نام عکاس ندارد و شیوه تدوین آنها تاریخ‌گذاری، از دوره قاجار شامل، (عصر ناصری، مظفری و احمدشاهی) دور، ملوک، اول و دوم تعیین گردید که بسیار کلی است؛ البته در برخی موارد، تعیین هم‌زمان کلی هم دشوار می‌نمود. براین اساس، تاریخ برخی تصویرها با تخمین زبیین شد که نشانه پرسش در کنار تاریخ یا نام عکاس، نشان‌دهنده قطعی نبودن آن است.

در پایین هر عکس، یک عدد وجود دارد که شماره دستیابی هر کدام در بایگانی کتابخانه است. زیراین شماره، عنوان عکس و در پایین آن، زمان عکس براساس دوره تاریخی آورده شده است. شماره عکس‌ها به نحوی که عبارت (دیجیتال) جلوی آن‌ها دیده می‌شود، به این مفهوم است که تصویر هنوز بر روی کاغذ چاپ نشده و شماره دستیابی بایگانی ندارد و با این شماره، در بایگانی دیجیتال مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان می‌توان آن را بازیابی کرد. در تعیین زمان عکس، اگر تاریخ دقیقی هست، در مقابل دوره تاریخی آمده است. همچنین اگر نام عکاس مشخص بوده، در ردیف پایین قید گردیده است.

بخش دوم هر فصل به توضیح‌ها و یادداشت‌ها اختصاص دارد. در یادداشت‌ها نیز که براساس حروف الفبا مرتب گشته، به تاریخچه و معرفی

مختصر موضوع عکس یا چند عکس با عنوان مشابه پرداخته شده است. سعی گردیده در هر یادداشت، به نکته‌های موجود در تصویرها پرداخته، توضیحی در پیرامون آن ارائه شود. به عنوان نمونه، در یادداشت مربوط به عکس‌های صحن نو (صحن آزادی کنونی)، از سنگاب سقاخانه آن، که بعدها در میان حوض صحن قرار گرفت، یاد شده است. وضعیت کنونی هر عنوان، به صورت اشاره و در یک جمله در یادداشت‌ها آمده، مثلاً در همین عنوان صحن نو، اشاره شده که سنگاب سقاخانه آن، همچنان در میان حوض باقی است.

در پایان از سروران گرامی آقایان: دکتر علی محمد برادران رفیعی، مهدی سیدی، رجب علی لباف خانیکی، ابوالفضل حسن آبادی، علی سوزنچی، علی سلیمانی، جلال تیمی و خانم‌ها: نسرین ترابی، زهرا طلایی و الهه محبوب و به ویژه از توجه رئیس موزه، آقایان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی جناب آقای محسنی که فرصت انجام این کار را برای این جانب فراهم آوردند، سپاسگزارم.

بهزاد نعمتی